

לימוד עיקרי האמונה על ידי עשר המכות

הקדמה

פסוקים רבים כתבה התורה בתיאור עשר המכות. רוב פרשת וארא וחלק גדול מפרשת בא עוסקים בתיאור עשר המכות. נשאלת השאלה: מדוע האריכה התורה בתיאור זה?

התורה עצמה ענתה על שאלה זו. בדברי ד' אל משה לפני המכות נאמר: "ואני אקשה את לב פרעה, והרביתי את אתתי ואת מופתי בארץ מצרים. ולא ישמע אֶלְכֶם פרעה, ונתתי את ידי במצרים, והוצאתי את צבאתי, את עמי בני ישראל מארץ מצרים בשפטים גדלים. וידעו מצרים כי אני ד', בנטתי את ידי על מצרים" (שמות ז, ג-ה).

כמו כן נאמר: "ויאמר ד' אל משה: בא אל פרעה, כי אני הכבדתי את לבו ואת לב עבדיו, למען שְׁתִי אתתי אלה בקרבו. ולמען תספר באזני בנך ובן בנך את אשר התעללתי במצרים ואת אתתי אשר שמתים בם, וידעתם כי אני ד'" (שם י, א-ב).
אם כן מטרת המכות היא שמצרים ידעו "כי אני ד'", ושעם ישראל ידע "כי אני ד'".

כאשר מתבוננים בכל הפסוקים רואים שהתורה מפרטת יותר וכותבת לשונות שונים בענין זה:

'בזאת תדע כי אני ד'" (שם ז, יז)

'למען תדע כי אין כד' אלקינו' (שם ח, ו)

'למען תדע כי אני ד' בקרב הארץ' (שם ח, יח).

'בעבור תדע כי אין כמני בכל הארץ' (שם ט, יד).

'למען תדע כי לד' הארץ' (שם ט, כט).

מה הבדל בין כל הלשונות הללו?

המפרשים האריכו להסביר לשונות אלו, ולמדו מהם לימודים אמוניים רבים.

א. הסבר הרמב"ן

כתב הרמב"ן בסוף פרשת בא (יג, טז): "הנה מעת היות עבודה זרה בעולם, מימי אנוש, החלו הדעות להשתבש באמונה: מהם כופרים בעיקר ואומרים כי העולם קדמון, 'כחשו בדי' ויאמרו לוא הוא' (ירמיהו ה, יב). ומהם מכחישים בידיעתו הפרטית ואמרו: 'איכה ידע א-ל ויש דעה בעליון' (תהלים עג, יא). ומהם שידודו בידיעה ומכחישים בהשגחה, ויעשו אדם כדגי הים שלא ישגיח הא-ל בהם, ואין עמם עונש או שכר, יאמרו: 'עזב ד' את הארץ' (יחזקאל ח, יב).

וכאשר ירצה האלקים בעדה או ביחיד, ויעשה עמהם מופת בשנוי מנהגו של עולם וטבעו, יתברר לכל ביטול הדעות האלה כולם. כי המופת הנפלא מורה **שיש לעולם אלוך, מחדשו, ויודע, ומשגיח, ויכול**. וכאשר יהיה המופת ההוא נגזר תחילה מפי נביא - יתברר ממנו עוד **אמיתת הנבואה** 'כי ידבר אלקים את האדם' (דברים ה, כא) ויגלה סודו אל עבדיו הנביאים, **ותתקיים עם זה התורה כולה!** ולכן יאמר הכתוב במופתים: 'למען תדע **כי אני ד' בקרב הארץ**' (לעיל ח, יח) - להורות **על ההשגחה**, כי לא עזב אותה למקרים כדעתם. ואמר: 'למען תדע **כי לד' הארץ**' (שם ט, כט) - להורות **על החידוש**, כי הם שלו, שבראם מאין. ואמר: 'בעבור תדע **כי אין כמני בכל הארץ**' (שם ט, יד) - להורות **על היכולת**, שהוא שליט בכל, אין מעכב בידו, כי בכל זה היו המצריים מכחישים או מסתפקים. **אם כן האותות והמופתים הגדולים עדים נאמנים באמונת הבורא ובתורה כולה**."

הרמב"ן ציין שבעה לימודים אמוניים שהתבררו בעשר המכות:

1. מציאות ד'.
2. ד' ברא את העולם.
3. ד' יודע את כל מעשי בני אדם.
4. ד' משגיח על העולם, לתת שכר לצדיקים ועונש לרשעים.
5. ד' יכול לשנות את חוקי הטבע.
6. ד' מנבא את בני האדם.
7. אמיתות התורה.

יש לציין שהרמב"ם בשלושה עשר העיקרים לא מנה את הלימוד שד' יכול לשנות את העולם, כך שאם משוים את דברי הרמב"ן לשלושה עשר העיקרים של הרמב"ם, עולה שהרמב"ן מנה כאן שישה מבין שלושה עשר העיקרים של הרמב"ם:

1. מציאות ד' [העיקר הראשון].
2. בריאת העולם על ידי ד' [העיקר הרביעי]¹.

¹ עיין בפירוש המשניות לרמב"ם מהדורת הרב קאפח (מוסד הרב קוק ירושלים, תשכ"ה) סנהדרין פרק עשירי מ"א היסוד הרביעי (עמוד קמב) ובהערה 34 שם, וב"הקדמות הרמב"ם למשנה" מהדורת הרב שילת (מעלה אדומים ירושלים תשנ"ו) הקדמה לפרק חלק (עמודים קמא-קמב) ובהערה 18 שם, שהרמב"ם הוסיף בזקנותו את הנקודה הזו בעיקר הרביעי.

3. ידיעת ד' את מעשי בני האדם [העיקר העשירי].

4. שכר ועונש [העיקר האחד עשר].

5. נבואה [העיקר הששי].

6. תורה מן השמים [העיקר השמיני].

ב. הסבר רבנו בחיי

דברים דומים לדברי הרמב"ן כתב רבנו בחיי בפרשת וארא (ט, יד בסופו):
"בעבור תדע כי אין כמני בכל הארץ - הודיעו בכלל דבריו ענין **מציאות ד' יתברך**,
וההשגחה, והיכולת, כי הוא יתברך נמצא ומשגיח ויכול:
נמצא - הוא שהזכיר במכת הצפרדעים: 'למען תדע כי אין כד' (ח, ו), כלומר: אין
מציאות אחר בנמצאים כמציאותו.
משגיח - הוא שאמר במכת הערוב: 'למען תדע כי אני ד' בקרב הארץ' (ח, יח),
כלומר: משגיח כמלך בתוך המדינה, להיותו קרוב אל הקצוות.
יכול - הוא שהזכיר כאן במכת הברד: 'בעבור תדע כי אין כמני בכל הארץ' (ט, יד),
כלומר: שאין בעל יכולת כמוני.
והזכיר משה כן לפרעה, לפי שהיה פרעה כופר בשלושתן: במציאותו והשגחתו
ויכולתו"².

יש להעיר על דברי רבנו בחיי שהסביר את הפסוק האמור במכת הצפרדעים:
"למען תדע כי אין כד' אלקינו" (ח, ו): "כלומר: אין מציאות אחר בנמצאים
כמציאותו", שמפסוק זה ניתן ללמוד לא רק על **מציאות ד'**, אלא גם על **יכולתו**
הבלתי מוגבלת, שהרי כתב רבנו בחיי: "אין מציאות אחר בנמצאים כמציאותו",
בדומה למה שכתב במכת הברד: "בעבור תדע כי אין כמני בכל הארץ' (ט, יד),
כלומר: שאין בעל יכולת כמוני!" ואילו את מציאות ד' ניתן להוכיח כבר מהפסוק
שנאמר בהקדמה למכת הדם: 'בזאת תדע **כי אני ד'** (ז, יז). ואכן מפרשים אחרים
הסבירו שמשם הוכיח לפרעה את מציאות ד' מפסוק זה, כמבואר בסמוך³.

² עיין גם ברשב"א בפירושי ההגדות לברכות יב ע"ב (הובאו גם ב"עין יעקב" שם) שכתב על ענין
זכירת יציאת מצרים: "ועם הזכירה נקבע בנפשותינו שהוא המשגיח והיכול, ושלא ימנענו מונע
בשום צד". הרשב"א לא הזכיר את מציאות ד', כנראה מפני שענין זה כלול בהשגחתו וביכולתו. [יש
לציין שהרשב"א היה רבו של רבנו בחיי - עיין במבוא של הרב חדי"ש ל"רבנו בחיי על התורה"
(הוצאת מוסד הרב קוק ירושלים) עמוד 9 ובהערות שם].

³ עיין עוד בספר "עיונים בביאור על התורה לרבנו בחיי בן אשר" (לרב אברהם ליפשיץ, מוסד הרב
קוק ירושלים תשס"א) עמודים קכ-קל.

מדוע רבנו בחיי לא כתב כרמב"ן?

יש לשאול: מדוע כתב רבנו בחיי שלמדנו מהמכות שלושה לימודים: מציאות ד', השגחת ד' ויכולתו? מדוע לא כתב כרמב"ן שלמדנו מהמכות גם שד' חידש את העולם ויודע מה נעשה בארץ ומנבא את בני האדם, ומתוך כך למדנו גם על אמיתות התורה? והרי רבנו בחיי מביא בפירושו את דברי הרמב"ן פעמים רבות! נראה שרבנו בחיי לא כתב כרמב"ן, מפני שכלל את חידוש העולם על ידי ד', ביכולתו הבלתי מוגבלת של ד', שמתוך שהוא יכול לשנותו, ברור שהוא זה שבראו. כמו כן הוא לא חילק בין ידיעת ד' את מעשי בני אדם, להשגחתו במובן זה שהוא נותן שכר ועונש, כי מתוך שהוא נותן שכר ועונש ברור שהוא רואה את מעשי בני אדם ויודע למי מגיע שכר ולמי מגיע עונש.

כמו כן רבנו בחיי לא התייחס לענין הנבואה ולתורה מן השמים, מפני שהם נלמדים באופן כללי מכל הדברים שדיבר משה אל פרעה בשם ד', ולא רק מהמכות. לעומתו הרמב"ן סיכם לא רק את **עשר המכות**, אלא הסביר מדוע מצוות רבות הן **זכר ליציאת מצרים**, ולכן פירט יותר, והסביר כיצד ביציאת מצרים התבררו שרשי האמונה.

יש לציין שגם הרמב"ם בשלושה עשר העיקרים מנה כשני עיקרים את ידיעת ד' ואת השכר והעונש, כמו שכתב הרמב"ן, אך לעומת זאת הרמב"ם לא קבע כעיקר בפני עצמו את יכולת ד', בניגוד לדברי הרמב"ן ורבנו בחיי⁴.

ג. הסבר האברבנאל

האברבנאל (שמות ז, יז), כתב בדומה לרבנו בחיי, שבעשר המכות התברר שד' נמצא ומשגיח ויכול, אך הוסיף וביאר באלו מכות התברר כל אחד מהעיקרים הללו: "פרעה היה חולק על משה בשלושה שורשים:

האחד שמשה הניח **מציאות סיבה ראשונה**, מחוייב המציאות בעצמו, ופרעה כיחש לו, מפני שהיה חושב שאלוק העולם הוא הטבע... ולכן כשאמר משה: 'כה אמר ד" (ה, א), השיב פרעה: 'לא ידעתי את ד" (שם, ב), כלומר: איני מודה במציאותו.

והשורש השני שמשה הניח **שהאלוק משגיח על כל דרכי בני אדם** לתת לאיש כדרכיו, ופרעה כיחש, באמרו: 'מי ד" (שם).

והשורש השלישי שמשה הניח **שהאלוק יכול לשנות טבעי הדברים**, ומחדשם בכלל ובפרט כרצונו, ביכולת בעלת בלתי תכלית, כמו שאמר: 'פן יפגענו בדבר או

⁴ אולי יש לומר שרבנו בחיי סבר במנין העיקרים כרבנו חננאל (שמות יד, לא), ולא כרמב"ם, אבל עיין שם שרבנו חננאל לא מנה בעיקר נפרד את השגחת ד' ואת יכולתו, אלא מנה רק את מציאות ד'.

בחרב' (שם, ג), ופרעה יכחישהו, כמו שאמר: 'מי ד' אשר אשמע בקולו' (שם, ב), רוצה לומר: מה יכולת יש בו שאכנע לפניו לשמוע בקולו.

הנה מפני זה באו המכות מכוונות לאַמַת שלושת השורשים האלה:

כי הנה **לאַמַת מציאות הא-ל באו שלש מכות שהם דם, צפרדע וכנים**, ולכן בראשונה מהם אמר כאן: 'בזאת תדע כי אני ד' (ז, יז). ובמכת הצפרדעים והכנים לא אמר דבר מזה, לפי ששלושת המכות ההמה היו לאַמַת השורש הראשון ההוא, ונסמכו בטעמים על הראשונה מהם.

אמנם **השלש מכות השניות באו לאַמַת השורש השני**, והם ערוב דבר ושחין, ולזה בראשונה מהן, שהוא הערוב, אמר: 'למען תדע כי אני ד' בקרב הארץ' (ח, יח), רוצה לומר **משגיח ומנהיג אותה**. ובדָבָר ובשחין לא אמר דָבָר, לפי שנסמך על מה שאמר בראשונה מהן.

ואמנם **השלש המכות האחרונות, שהם ברד, ארבה, חושך, באו לאַמַת השורש השלישי**, שהוא היותו יתברך יכול לשנות הדברים הטבעיים כרצונו, ולכן אמר בראשונה מהן, שהוא הברד: 'בעבור תדע כי אין כמני בכל הארץ' (ט, יד), רוצה לומר: יכול לפעול בה כחפצו. והשתים האחרות - ארבה, חושך - נתמכו לראשונה מהן.

ובאה אחריה מכת בכורות להינקם מ[המצרים על] ילדי העבריים שהמיתו. ולהיות המכות כולם מכוונות לרמוז שלושת השורשים האלה, היה רבי יהודה נותן בהם סימנים: 'דצ"ך עד"ש באח"ב', כי היו הסימנים ההם כפי שלושת הכוונות שכיוון בהם הקב"ה".

דיון בדברי האברבנאל

האברבנאל דייק את דברי משה אל פרעה בתחילת כל סדרת מכות, אך הוא לא ביאר כיצד בדיוק הוכיחו שלוש המכות הראשונות את מציאות ד', שלוש המכות השניות את השגחת ד', ושלוש המכות האחרונות את יכולת ד', ולכאורה כל המכות הוכיחו את כל שלוש הנקודות!

ניתן ליישב שכיון שאת שתי המכות הראשונות - דם וצפרדע - עשו גם החרטומים, לא התבררה בהן יכולתו הבלתי מוגבלת של ד'. כמו כן לא מודגש בהן בפסוקים שבני ישראל לא לקו בהן, ולכן לא כתב האברבנאל שהוכחה בהן השגחתו של ד'.

אבל יש להעיר על דברי האברבנאל שכבר מהפסוק הנזכר במכת הצפרדעים: 'למען תדע כי אין כד' אלקינו' (ח, ו), ניתן ללמוד על יכולתו הבלתי מוגבלת של ד'! ניתן ליישב שפסוק זה נאמר רק **בסילוק** מכת הצפרדעים, ורק כתוצאה מניסיון התחכמותו של פרעה. שהרי כאשר ביקש פרעה ממשה ומאהרן: "העתירו

אל ד' ויסר הצפרדעים ממני ומעמי" (ח, ד), שאל משה את פרעה: "למתי אעתיר לך" (שם, ה), ופרעה התחכם לומר: "למחר" (שם, ו), והדבר תמוה, כפי שכתב הרמב"ן שם: "ידוע כי מנהג כל האדם לבקש שתסור רעתו מיד"!" ופירש הרמב"ן בשם הגאון רב שמואל בן חפני: "שפרעה חשב אולי מערכת השמים הביאה הצפרדעים על מצרים, ומשה ידע כי הגיע עת סורם, ולכן אמר אליו: 'התפאר עלי, בחשבו שאומר לו עתה להכריתם מיד, ועל כן האריך: 'למחר'". אם כן פסוק זה נכתב בעקבות ניסיון התחכמותו של פרעה, אבל אילו פרעה לא היה מנסה להתחכם, אלא היה מתנהג כמנהג כל האדם, לא היה מתגלה דבר זה, ולכן לא התייחס האברבנאל לפסוק זה וללימוד ממנו.

כמוכן שאין הכוונה לומר ח"ו שד' לא ידע שפרעה יאמר כך, אלא שהאברבנאל דיבר על הלימוד ההכרחי מהמכות, ולא על הלימוד הנוסף שהזדמן ולא חייב היה להיות⁵.

עוד יש להעיר שבמכת הכינים אמרו החרטומים: "אצבע אלקים הוא", ומשמע שהכירו בכוחו הבלתי מוגבל של ד'! יש ליישב שבמלים אלו ביטאו החרטומים שהם מכירים רק במציאות ד', ולא כמו במכות הקודמות שבהן חשבו שמשה עשן בכישוף, אך עדיין לא הוכחה יכולתו הבלתי מוגבלת של ד'.

עוד יש להעיר שגם בהקדמה למכת בכורות נאמר: "למען תדעון אשר יפלה ד' בין מצרים ובין ישראל", ואם כן רואים שההפליה נזכרת גם בסדרת המכות האחרונה, באח"ב, ולא רק בסדרת המכות השניה! נראה ליישב על פי מה שכתב ה"עקדת יצחק" שהמכה האחרונה כוללת את כל הדברים שנלמדו מכל המכות הקודמות⁶.

⁵ ועיין עוד ב"עקדת יצחק" בשער ל"ו סוף פרשת וארא (ח, ד) שכתב על כך: "אומרו 'כי אין כד' אלקינו' הוא הענין עצמו שאמר במכה הראשונה: 'למען תדע כי אני ד'!'".

⁶ שער ל"ו תחילת פרשת בא. ועיין שם בסוף פרשת וארא (ח, ד) שכתב שמכות עדי"ש באו לברר ש"ד' הוא אלקי ישראל", וש"יש לו בחינה והשגחה בקרב הארץ, להפליא להבדיל עמו ועבדיו ממכות הארץ ההיא ותחלואיה אשר חלה בה". כעין דבריו האחרונים כתב גם האלשיך הקדוש (שמות ט, יד): "עדי"ש למען יכיר במ כי הוא יתברך אלקי ישראל ביחוד, ומפליא בין ישראל למצרים". וכעין זה כתב גם בפירושו להגדה של פסח בביאור ל"רבי יהודה היה נותן בהם סימנים: דצ"ך עדי"ש באח"ב": "עדי"ש למען יכיר במ כי הוא יתברך אלקי ישראל ביחוד, והפלה בין ישראל למצרים". ועיין גם ב"עיונים חדשים לספר שמות" לנחמה ליבוביץ עמודים 124-125.

ד. הסבר ה"כלי יקר"

ה"כלי יקר" (שמות ז, יז) גם כן נקט בדרכו הכללית של האברבנאל, וביאר יותר את דבריו: "כה אמר ד' בזאת תדע כי אני ד' - לשון זה נאמר במכה ראשונה של סדר דצ"ך. וכן במכה ראשונה של סדר עד"ש נאמר: 'למען תדע כי אני ד' בקרב הארץ' (ח, יח). וכן במכה ראשונה של סדר באח"ב נאמר: 'בעבור תדע כי אין כמני בכל הארץ' (ט, יד). גם מהר"י אברבנאל נתעורר על זה ופירש שפרעה היה חולק על שלושה דברים. האחד הוא מציאות ד' יתברך, כי כיחש בד' ויאמר לוא הוא (על פי ירמיה ה, יב), ו'לא ידעתי את ד' (שמות ה, ב). על כן נאמר במכה ראשונה: 'בזאת תדע כי אני ד''. השניה, שהיה חולק לומר: אם תמצא לומר שיש אלוך בנמצא, מכל מקום אינו משגיח בשפלים. על זה נאמר: 'כי אני ד' בקרב הארץ' (ח, יח). השלישית הוא שהיה חולק על יכולת ד' יתברך, לומר שאינו יכול לשנות הטבע כלל. על זה אמר: 'כי אין כמני בכל הארץ' (ט, יד), כלומר: יכול לפעול כחפצו.

ואומר אני להוסיף ביאור על דבריו, להכניס כל שלש מכות תחת סוג אחד, כי שלש מכות ראשונות באו לאמת מציאות ד' יתברך, לפי שהמצרים אמרו שהיאור הוא אלהים, אין עוד מלבדו, על כן עשה ד' שפטים באלהיהם, להורות שיש גבוה מעל כל גבוה, וכן מסיק בבראשית רבה (פט, ד): 'הרשעים מתקיימים על אלהיהם, שנאמר: 'והנה עמד על היאר' (בראשית מא, א), שמע מינה שחשבוהו לאלהות, על כן נאמר במכת היאור: 'בזאת תדע כי אני ד' וגו' (ז, יז).

ובענין הצפרדעים ששרץ היאור הורה שגם היאור ישרוץ דברים המאמתים מציאות השם יתברך, כי פרעה היה מחלל השם ואמר: 'לא ידעתי את ד' (ה, ב), על כן הודיע היאור כי ראוי לקדש השם, כי הצפרדעים קידשו השם ברבים, כדאיתא בפסחים (נג ע"ב), שחנניה מישאל ועזריה מסרו נפשם על קידוש השם, ולמדו קל וחומר מצפרדעים שעלו בתנורים, ולפיכך לא מתו אותם שבתנורים, כדמסיק בילקוט פרשה זו.

ובכנים נאמר: 'אצבע אלקים הוא' (ח, טו). הרי שבמכה זו גם החרטומים הודו והמליכו שמו יתברך, לומר שמכה זו ממנו יתברך, והודאת בעל דין כמאה עדים דמי.

ובסדר עד"ש נרמז כי הוא יתברך משגיח למטה, בכל פרטי האישים, להוציא מלב האומרים שאין הקב"ה משגיח כי אם על כללות המין, ולא בפרטות על כל דרכי איש. ולפי דבריהם הכל נכנס בערבוביא, כי אין הבדל בין איש לחבירו, ובין עובד אלקים לאשר לא עבדו. על כן בא עליהם הערוב בערבוביא, וכתוב: 'והפליתי ביום ההוא את ארץ גשן אשר עמי עמד עליה, לבלתי היות שם ערב' (ח, יח). וזה מופת חותך שיש הבדל בין צדיק לרשע, ושהקב"ה משגיח על כל פרטי האישים.

לכך נאמר שם: 'למען תדע כי אני ד' בקרב הארץ', לומר שהשגחתי הפרטית גם בתחתונים.

וכן במכת הדבר כתיב: 'והפלה ד' בין מקנה ישראל ובין מקנה מצרים' (ט, ד), והיינו מצד השגחתו יתברך הפרטית.

וכן בשחין, שהיה האבק פורח בכל ארץ מצרים, ואף על פי כן הבדיל בין ישראל למצרים, לפיכך לא יכלו החרטומים לעמוד לפני משה (ט, יא), רצונו לומר שלא יכלו לעמוד בויכוח שהיה להם עם משה מפני השחין, כי לכל מכה נתנו סבה, חוץ לזו שלא יכלו לתת סבה. כי כל המכות באו בפעם אחת על כל מצרים, והחרטומים היו בכלל המכה, אבל מכת השחין באה תחילה על החרטומים, ואחר כך על כל מצרים, שנאמר: 'כי היה השחין בחרטומים, ובכל מצרים' (שם). על כן לא יכלו לעמוד בויכוח, כי טען משה עליהם שחטאם גרם להם שלקו תחילה, לפי שעד הנה גרמו החרטומים קישוי לב פרעה בלהטיהם וכזביהם.

בסדר באח"ב פירש מהר"י אברבנאל שבאו לאַמַת יכולת ד' יתברך. ולי נראה שפרעה טען: 'שתי רשויות הם', על כן נאמר במכה ראשונה של סדר באח"ב: 'למען תדע כי אין כמני בכל הארץ' (ט, יד), רוצה לומר אין עוד מלבדו יתברך איזו רשות אחר. מכלל שפרעה טען שיש עוד אלוה אחר. ונראין הדברים ש[פרעה] טען זה [שיש אלוה אחר ח"ו] על מזל טלה והשמש, כי מצינו ששלש המכות היו מונעים אור השמש והמזלות, כי ברדת הברד מסתמא היו השמים מתקדרים בעבים, עד שלא יכלו לראות השמש כל זמן ירידת הברד. ובמכת הארבה כתיב: 'ויכס את עין כל הארץ' (י, טו), היינו השמש, כי היא עין הארץ, לפיכך: 'ותחשך הארץ' (שם). וכן במכת החושך, וכן מכת בכורות בלילה. וכל זה ראייה שטען פרעה על השמש ומזל טלה, שכוחם גם כן גדול. על כן נאמר בברד: 'אשר לא היה כמהו' (ט, כד), וכן בארבה נאמר: 'לפניו לא היה כן ארבה כמהו' (י, יד), וכל זה מופת למאמר 'כי אין כמני בכל הארץ' (ט, יד). וכל שכן מכת בכורים, שהוא סימן להכנעת מזל טלה [בחודש ניסן], בכור לכל המזלות. ודבר זה מחוור יותר מן פירוש מהר"י אברבנאל, ולשון הכתוב מוכיח האומר 'כי אין כמני'.

דיון בדברי ה"כלי יקר"

דברי ה"כלי יקר" מפורטים מאד, אבל יש להעיר עליהם מספר הערות:

א. על מה שהסביר ה"כלי יקר" במכת השחין את הפסוק "ולא יכלו החרטומים לעמוד לפני משה מפני השחין" (ט, יא): "רצונו לומר שלא יכלו לעמוד בויכוח שהיה להם עם משה מפני השחין, כי לכל מכה נתנו סבה, חוץ לזו שלא יכלו לתת סבה", יש להעיר שהוא דחוק בלשון, וגם לא מובן כל כך מדוע נדחק לפרש כך ולא

פירש כפשוטו, שהחרטומים היו נגועים בשחין (כמו שפירשו הרמב"ן כאן והחזקוני ח, יב), ואילו משה רבנו לא היה מנוגע בשחין, כמובן, ובזה באה לידי ביטוי ההבדלה שבין ישראל למצרים.

ב. על מה שכתב ה"כלי יקר": "כי ברדת הברד מסתמא היו השמים מתקדרים בעבים עד שלא יכלו לראות השמש כל זמן ירידת הברד", יש להעיר שאמנם דבריו נכונים, אבל כיון שהתורה האריכה מאד בתיאור מכת הברד, ולא כתבה דבר זה, קשה לומר שזוהי הנקודה המרכזית במכת הברד.

ג. על מה שכתב ה"כלי יקר" "וכן מכת בכורות בלילה", יש להעיר שבכך לא התגלה כחו של ד' מול השמש, כיון שהמכה היתה בלילה, והמצרים יכלו לומר לפי טעותם שד' יכול להכותם רק בלילה, ולא בשעה שהשמש זורחת.⁷

ה. הסבר המלבי"ם

המלבי"ם (שמות ז, יד) גם כן נקט בדרכו הכללית של האברבנאל, אך פירט יותר, וביאר בצורה שונה מהאברבנאל ומה"כלי יקר": "המכות נחלקו לשלושה סדרים, כמו שנאמר: 'רבי יהודה היה נותן בהם סימנים: דצ"ך, עד"ש, באח"ב'. ומכה אחרונה, שהיא מכת בכורות, היא חוץ מן הסדרים, כי תכליתה היתה שישלח את ישראל, ואז נתרצה לשלחם. אבל תשע הראשונות לא היתה תכליתם לשלח את ישראל, כי ד' חיזק את לבו שלא יאבה לשלחם, רק היתה תכליתם להודיע לכל העולם שיש לעולם אלוהים, ושהוא משגיח על העולם, ושהוא בעל היכולת מאין כמוהו. ומכל סדר באו שתי מכות בהתראה, והמכה השלישית היתה בלא התראה. ובא הסדר הראשון דצ"ך לברר מציאות ד', כמו שנאמר: 'בזאת תדע כי אני ד' (ז, יז), ועל זה באו שתי מכות בהתראה, ואחר שחיזק לבו, באה מכת כנים שלא בהתראה, כי לא היה ענינה לברר איזה ענין, שכבר נתבררה מציאות ד' על פי שנים עדים, רק באה בדרך עונש, להכותו מכה של ביזיון על שהכביד לבו, ולכן לא התרה בו תחילה.

וכן שתי מכות הראשונות מן הסדר השני באו בהתראה, ובאו לברר שד' משגיח גם בארץ, כמו שנאמר במכת ערוב: 'למען תדע כי אני ד' בקרב הארץ' (ח,

⁷ עיין רש"י (בראשית יט, כד): "המטיר על סדום - בעלות השחר, כמו שנאמר לעיל (פסוק טו): 'וכמו השחר עלה'. שעה שהלבנה עומדת ברקיע עם החמה, לפי שהיו מהם עובדין לחמה, ומהם ללבנה, אמר הקדוש ברוך הוא: אם אפרע מהם ביום - יהיו עובדי לבנה אומרים: 'אילו היה בלילה, כשהלבנה מושלת - לא היינו חרבין'. ואם אפרע מהם בלילה - יהיו עובדי החמה אומרים: 'אילו היה ביום, כשהחמה מושלת - לא היינו חרבין', לכך כתיב: 'וכמו השחר עלה', ונפרע מהם בשעה שהחמה והלבנה מושלים".

(ח). ואחר שנתקיים זה על ידי שני עדים, באה מכת שחין שלא בהתראה, כי לא באה לברר דָּבָר, רק להכותו מכת ביזיון דרך עונש.

וכן שתי מכות מן הסדר השלישי באו בהתראה, ובאו לברר שהוא בעל היכולת מאין כמוהו, כמו שנאמר במכת ברד: 'בעבור תדע כי אין כמני בכל הארץ' (ט, יד). ואחר שנתקיים על פי שני עדים, באה מכת חשך בלא בהתראה, כי לא באה רק דרך עונש, שרשעים בחשך ידמו (על פי שמואל א ב, ט), ואחר שנתבררו שלושה העיקרים האלה, באה מכת בכורות לכופו שישלח את העם".

לפי המלבי"ם, בניגוד לאברבנאל ול"כלי יקר", לא באו כל שלוש המכות שבכל סידרה לברר את הענין המיוחד של אותה סידרה, אלא רק שתי המכות הראשונות שבכל סידרה באו לברר זאת, ואילו השלישית באה רק כעונש.

דבריו מדויקים מאד בפסוקים המתארים את שתי הסדרות האחרונות של המכות, שכן בשתי המכות הראשונות שבסדרה השניה - בערוב ובדבר - נאמרה לשון הפליה בין ישראל לבין מצרים. במכת הערוב נאמר: "והפליתי ביום ההוא את ארץ גשן אשר עמי עמד עליה, לבלתי היות שם ערב" (ח, יח). במכת הדבר נאמר: "והפלה ד' בין מקנה ישראל ובין מקנה מצרים" (ט, ד), ואילו במכה השלישית באותה סדרה - מכת השחין - לא נאמרה לשון הפליה. וכן בשתי המכות הראשונות שבסדרה השלישית - בברד ובארבה - מודגש: "לא היה כמוהו" (ט, כד; י, יד), ואילו במכה השלישית באותה סדרה - במכת החשך לא נאמר כן!

ו. מדוע לא כתב הרמב"ן כמפרשים האחרים?

יש לשאול: מדוע לא כתב הרמב"ן כמו המפרשים האחרים שבכל שלוש מכות התברר ענין אחד, אלא כתב רק באופן כללי: "ולכן יאמר הכתוב במופתים: 'למען תדע כי אני ד' בקרב הארץ' (לעיל ח, יח), להורות על ההשגחה, כי לא עזב אותה למקרים כדעתם. ואמר: 'למען תדע כי לד' הארץ' (שם ט, כט), להורות על החידוש, כי הם שלו שבראם מאין. ואמר: 'בעבור תדע כי אין כמני בכל הארץ' (שם ט, יד), להורות על היכולת, שהוא שליט בכל, אין מעכב בידו, כי בכל זה היו המצריים מכחישים?"

יתכן והסיבה היא השאלות שנשאלו לעיל על דברי האברבנאל, שכבר מהפסוק הנזכר במכת הצפרדעים: "למען תדע כי אין כד' אלקינו" (ח, ו), ניתן ללמוד על יכולתו הבלתי מוגבלת של ד', וכן שגם בהקדמה למכת בכורות נאמר: "למען תדעון אשר יפלה ד' בין מצרים ובין ישראל", ואם כן ההשגחה שמתבטאת בהפליה נכתבה לא רק במכות עד"ש, ולרמב"ן לא היו נוחים התירועים שנאמרו בדעת האברבנאל.

ז. הסבר ספר "אלה המצוות"

- בספר "אלה המצוות" (לרב משה חגיז⁸) במצוות סיפור יציאת מצרים (מצוה כא) האריך בענין וכתב: "חמשים פעם הוזכר בתורה ענין יציאת מצרים, וגם בכל התפילות והברכות אנו אומרים: 'זכר ליציאת מצרים', לפי שהנס הזה הוא אות ומופת גמור בחידוש העולם, שאנו חייבים בפרסומו, וכמו שכתב אדוני אבי ז"ל... והמאור הגדול המקובל האלוקי מוהר"ר הרדב"ז ז"ל, בספרו 'מצודת דוד', האריך בפרט זה שהוא משרשי האמונה, ויש רמז נכון במקראות:
1. שהוא מצוי⁹, שנאמר: 'אני ד' (שמות ז, יז) [העיקר הראשון משלושה עשר העיקרים לרמב"ם].
 2. שהוא אחד, שנאמר: 'למען תדע כי אין כמני בכל הארץ' (שם ט, יד) [העיקר השני].
 3. שהוא מחדש נסים ונפלאות בשינוי הטבעים בכל עת שירצה, וזה הוראה גמורה על חידוש העולם, שהוא חידשו והמציאו מהאפס המוחלט בחפצו הפשוט, כאשר עלה ברצונו. וכל המכות יוכיחו, בכל מעשה שמים וארץ, ימים וכל אשר בהם, ששינו את תפקידם בגזרת יוצרם, שהוא עשאים ויכוננם על תנאי זה, וכיון שהוא המחדש בכל יום תמיד מעשה בראשית, הוא ודאי קדמון לו [העיקר הרביעי].
 4. שהוא מנבא את הנביאים ההולכים בשליחותו, שנאמר: 'לכה ואשלחך אל פרעה' (שם ג, י) [העיקר הששי].
 5. שנבואת משה רבנו למעלה משאר הנביאים, שנאמר: 'ואהרן אחיך יהיה נביאך' (שם ז, א) [העיקר השביעי]¹⁰.
 6. שיש תורה מן השמים, שנאמר: 'בהוציאך את העם ממצרים תעבדון את האלקים על ההר הזה' (שם ג, יב) [העיקר השמיני]¹¹.

⁸ נדפס לראשונה באמשטרדם בשנת תע"ג.

⁹ עיין בסידור "איש מצליח" לרב מאיר מאזוז שליט"א בקונטרס "לאוקמי גירסא" שבסוף הסידור (עמוד כד סימן עח במהדורת תשנ"ז) שכתב על העיקר הראשון שצריך לומר: "שהקב"ה נמצא", ולא: "שהקב"ה מצוי", "כי מצוי פירושו שכח, ואין זו הכוונה פה, אלא שאיננו נעדר ח"ו".

¹⁰ יש להעיר שבפסוק זה לא כתוב בפירוש שמעלת משה גדולה ממעלת כל הנביאים, אלא רק שמעלתו גדולה ממעלת אהרן! ואדרבא, כעת עדיין לא התברר שמעלת משה גדולה ממעלת כל הנביאים, שכן בסוף פרשת בהעלתך מרים השוותה אותו לשאר הנביאים! ורק אחר כך אמר ד' לה ולאחר שמעלת משה גדולה ממעלת כל הנביאים [עיין "קובץ מאמרים" לר' אלחנן וסרמן "ביאורי אגדות על דרך הפשט", "נבואת משה" (עמוד מט במהדורת ירושלים תשנ"א) וספר "לתשובת השנה" על הלכות תשובה להרמב"ם (לרב ישראל יוסף הכהן רפפורט, בני ברק תשמ"ו) פי"ג הי"ח סק"ב (עמודים רלה-רלו)]!

נראה שכוונתו לגבי עיקר זה איננה שמכאן מוכח עיקר זה, אלא כמו שכתב בתחילת דבריו: "ויש רמז נכון במקראות".

¹¹ דבריו הם על פי רש"י, שפירש את הפסוק: "שתקבלו התורה עליו".

7. שהוא יודע העתידות שבלבות בני האדם ידיעה שלמה, שנאמר: 'ואני ידעתי כי לא יתן אתכם מלך מצרים להלוך ולא ביד חזקה' (שם ג, יט) [העיקר העשירי].
8. שהוא גומל ומעניש, שנאמר: 'למען תדע אשר יפלה ד' בין מצרים ובין ישראל' (יא, ז) [העיקר האחד עשר].
9. שהוא עתיד לגאול אותנו על ידי נביא, כאשר גאל את אבותינו על ידי משה רבינו עליו השלום, שנאמר: 'ואזכור את בריתי' (שם ו, ה), דהיינו לעתיד, מלבד רמז 'אהיה אשר אהיה' (שם ג, יד) [העיקר השנים עשר]¹².
10. שהוא ממית ומחיה, מהמטה שנהפך לנחש, וענין ידו של משה שנצטרעה ונתרפאת, ומצורע חשוב כמת [העיקר השלושה עשר]¹³.

¹² א. יש להעיר שבפסוק הראשון שהביא "ואזכור את בריתי" לא מפורש שהוא עתיד לגאול אותנו גם בעתיד, אמנם מה שכתב בהמשך: "מלבד רמז 'אהיה אשר אהיה' (שם ג, יד)", נראה יותר מרמז בעלמא, אלא כהוכחה מפורשת, כמו שכתב רש"י שם: "אהיה - עמם בצרה זו, אשר אהיה - עמם בשעבוד שאר מלכויות!"

ב. עוד יש לציין שדברי "אלה המצוות" על כך שביציאת מצרים למדנו ש"הוא עתיד לגאול אותנו על ידי נביא, כאשר גאל את אבותינו על ידי משה רבינו עליו השלום", כתב כבר הסמ"ק במצוה א': "לידע שאותו שברא שמים וארץ, הוא לבדו מושל מעלה ומטה ובארבע רוחות, כדכתיב: 'אנכי ד' אלקיך' (שמות כ, ב)... והוא הוציאנו ממצרים ועשה לנו את כל הנפלאות... ובה תלוי מה שאמרו חכמים (שבת לא ע"א) ששואלין לאדם לאחר מיתה בשעת דינו: 'ציפית לישועה?' והיכן כתיב מצוה זו? אלא שמע מינה בזה תלוי, שכשם שיש לנו להאמין שהוציאנו ממצרים, דכתיב: 'אנכי ד' אלקיך אשר הוצאתיך מארץ מצרים'... הכי קאמר: כשם שאני רוצה שתאמינו בי שאני הוצאתי אתכם, כך אני רוצה שתאמינו בי שאני ד' אלקיכם, ואני עתיד לקבץ אתכם ולהושיעכם. וכן יושענו ברחמינו שנית, כדכתיב: 'ושב וקבצך מכל העמים' (דברים ל, ג)". כעין זה כתב גם בספר הכוזרי (ג, יא בסופו): "ואם יביאהו השטן לידי יאוש באמרו: 'התחיינה העצמות האלה?' (יחזקאל לו, ג), כי מאד נמחה רשמנו בין הגויים, וזכרנו נשכח, כמה שנאמר: 'ישבו עצמותינו, ואבדה תקותנו, נגזרנו לנו' (שם, יא) - יחשוב על נס יציאת מצרים, ועל כל מה שנאמר ב'כמה מעלות טובות למקום עלינו, ואז לא יפלא בעיניו איך נשוב לקדמתנו' (תרגום אבן שמואל).

ועיין גם ברשב"א בפירושי ההגדות לברכות יב ע"ב (הובאו גם ב"עין יעקב" שם) שכתב על ענין זכירת יציאת מצרים: "ועוד שנתחזק בנפשותינו מדת הביטחון חוזק רב", ונראה שכוונתו ככוזרי וכסמ"ק. עיין עוד בסידור "אוצר התפילות" (עמוד רכז) בביאור "עיון תפילה" שכתב: "זכירת יציאת מצרים - אף על פי שכבר הזכרנו אותה בקריאת שמע של שחרית שתי פעמים, ובקריאת שמע של ערבית שתי פעמים, נזכרנה עוד פעם ביום, כדי לקבוע ולחזק בלבנו את האמונה והביטחון שגואלנו חזק, ד' צב-אות שמו, ומי שגאל את אבותינו ממצרים, הוא יגאל אותנו בקרוב". בדבריו האחרונים רמז המחבר לתפילת "ברכת החודש", ולפי זה עולה שלימוד זה מיציאת מצרים רמוז כבר בדברי חז"ל מתקני התפילות!

¹³ א. יש להעיר ששם אינו מפורש **שתהיה תחיית המתים**, אלא רק רואים משם **שד' יכול להחיות מתים**.

ב. דברי "אלה המצוות" נערכו כאן מחדש, לפי סדר העיקרים, ולא לפי הסדר שנכתבו שם בספר, ועיין שם שהאריך עוד. ועיין גם בספר "דרך פקודיך" על מצוות התורה [לרב צבי אלימלך מדינב (הוצאת מכון "בני שלשים" בני ברק, תשס"ב)] מצוה כא, שהביא גם הוא את דברי "אלה המצוות" לפי סדר העיקרים, ולא לפי הסדר שנכתבו בספר "אלה המצוות", והוסיף עליהם.

ספר "אלה המצוות" מצא בפרשות יציאת מצרים עשרה מתוך שלושה עשר העיקרים! אמנם לא כולם נלמדים מעשר המכות, אך כולם נלמדים מפרשיות יציאת מצרים!

נראה להוסיף על דבריו שניתן ללמוד מפרשות יציאת מצרים גם את שלושת העיקרים הנוספים שלא הובאו בדבריו: השלישי, החמישי, והתשיעי! את העיקר השלישי, שהקב"ה אינו גוף, ניתן ללמוד מהתגלות ד' אל משה מתוך הסנה הבוהק באש (ג, א-ד). וכן מכך שד' הכה ברגע אחד, בחצות הלילה, כל בכור בארץ מצרים, והגוף יכול להימצא רק במקום אחד (רמב"ם הלכות יסודי התורה פ"א ה"ח).

את העיקר החמישי, שהוא איסור עבודה זרה¹⁴, ניתן ללמוד מדברי ד' אל משה ואהרן: "ובכל אלהי מצרים אעשה שפטים" (יב, יב). את העיקר התשיעי, שהתורה נצחית, ניתן ללמוד מדברי ד' אל משה ואהרן: "והיה היום הזה לכם לזכרון, וחגתם אתו חג לד' לדתכם, חקת עולם תחגו" (יב, יד).

לפי זה מוצאים אנו בפרשות יציאת מצרים את כל שלושה עשר העיקרים!

סיכום

- א. מפרשים רבים ציינו שבמכות מצרים התברר שד' נמצא, ומשגיח, ויכול.
- ב. מספר מפרשים ציינו שזו היתה כוונת רבי יהודה בסימנים דצ"ך עד"ש באח"ב.
- ג. הרמב"ן למד מיציאת מצרים שישה מתוך שלושה עשר העיקרים של הרמב"ם.
- ד. ספר "אלה המצוות" למד מיציאת מצרים עשרה מתוך שלושה עשר העיקרים.
- ה. הראינו כיצד ניתן ללמוד משם גם את שלושת העיקרים הנוספים.

סיום

הרמב"ן בסוף פרשת בא (יג, טז), אחרי שביאר שביציאת מצרים התבררו שורשי האמונה, כתב: "ובעבור כי הקב"ה לא יעשה אות ומופת בכל דור לעיני כל רשע או כופר, יצווה אותנו שנעשה תמיד זכרון ואות לאשר ראו עינינו, ונעתיק הדבר אל בנינו, ובניהם לבניהם, ובניהם לדור אחרון. והחמיר מאד בענין הזה, כמו שחייב כרת באכילת חמץ (לעיל יב, טו) ובעזיבת הפסח (במדבר ט, יג), והצריך שנכתוב כל מה שנראה אלינו באותות ובמופתים על ידינו ועל בין עינינו, ולכתוב

¹⁴ עיין היטב בלשון הרמב"ם בפירוש המשניות בהקדמה לפרק חלק בעיקר החמישי.

אותו עוד על פתחי הבתים במזוזות, ושנזכיר זה בפנינו בבקר ובערב, כמו שאמרו (ברכות כא ע"א): 'אמת ויציב דאורייתא', ממה שכתוב: 'למען תזכור את יום צאתך מארץ מצרים כל ימי חיידך' (דברים טז, ג), ושנעשה סוכה בכל שנה, וכן כל כיוצא בהן מצוות רבות זכר ליציאת מצרים, והכל להיות לנו בכל הדורות עדות במופתים שלא ישתכחו, ולא יהיה פתחון פה לכופר להכחיש אמונת האלקים.

כי הקונה מזוזה בזו אחד וקבעה בפתחו ונתכוון בענינה - כבר הודה בחידוש העולם, ובידיעת הבורא והשגחתו, וגם בנבואה, והאמין בכל פינות התורה, מלבד שהודה שחסד הבורא גדול מאד על עושי רצונו, שהוציאנו מאותו עבדות לחירות וכבוד גדול, לזכות אבותיהם החפצים ביראת שמו. ולפיכך אמרו (אבות פ"ב מ"א): 'הוי זהיר במצוה קלה כבחמורה', שכולן חמודות וחביבות מאד, שבכל שעה אדם מודה בהן לאלקיו.

וכוונת כל המצוות שנאמין באלקינו ונודה אליו שהוא בראנו, והיא כוונת היצירה, שאין לנו טעם אחר ביצירה הראשונה, ואין א-ל עליון חפץ בתחתונים מלבד שידע האדם ויודה לאלקיו שבראו. וכוונת רוממות הקול בתפילות וכוונת בתי הכנסיות וזכות תפילת הרבים, זהו שיהיה לבני אדם מקום, יתקבצו ויודו לא-ל שבראם והמציאם, ויפרסמו זה ויאמרו לפניו: 'בריותיך אנחנו'. וזו כוונתם במה שאמרו ז"ל (ירושלמי תענית פ"ב, ה"א): 'ויקראו אל אלקים בחזקה' (יונה ג, ח) - מכאן אתה למד שתפילה צריכה קול, חציפא נצח לבישה¹⁵.

ומן הנסים הגדולים המפורסמים אדם מודה בנסים הנסתרים, שהם יסוד התורה כולה, שאין לאדם חלק בתורת משה רבינו עד שנאמין בכל דברינו ומקרינו שכולם נסים, אין בהם טבע ומנהגו של עולם, בין ברבים בין ביחיד. אלא אם יעשה המצוות - יצליחנו שכרו, ואם יעבור עליהם - יכריתנו ענשו, הכל בגזרת עליון, כאשר הזכרתי כבר (בראשית יז, א ולעיל ו, ב). ויתפרסמו הנסים הנסתרים בענין הרבים, כאשר יבא ביעודי התורה בענין הברכות והקללות, כמו שאמר הכתוב: 'ואמרו כל הגוים: על מה עשה ד' ככה לארץ הזאת, ואמרו: על אשר עזבו את ברית ד' אלקי אבותם' (דברים כט, כג-כד), שיתפרסם הדבר לכל האומות שהוא מאת ד' בעונשם. ואמר בקיום: 'וראו כל עמי הארץ כי שם ד' נקרא עליך, ויראו ממך' (שם כח, י).

¹⁵ הרב חד"ש בהערותיו לרמב"ן ביאר ביטוי זה: "החצוף נוצח לביישן" וציין לעיין בפסיקתא דרב כהנא, שובה, דף רפח (צ"ל קסא) ובהערות שם, ושם (בהערה פט) כתב (בין שאר הדברים) שבערוך ערך "חצף" כתב: "חציפה נצח לבישא פירוש: חצוף נוצח לרע", והמעריך כתב עליו: "קשה: וכי הרע אינו חצוף? ונראה לי: החצוף נוצח לביישן". ועיין בביאור "בית היין" על הרמב"ן (לרב יהודה מאיר דביר, הוצאת "מכון מגילת ספר" ירושלים, תשס"ב) שם אות מו שהאריך בזה, ובספר "משנת יעקב" (לגאון רבי יעקב שור, מוסד הרב קוק ירושלים, תש"ן) עמוד שעב-שעג.